

Kamil Kowalski

Widmo ekonomicznej katastrofy czy strach przed komunizmem? Motywy Planu Marshalla w świetle amerykańskich dokumentów

Polityka i Społeczeństwo nr 2 (13), 98-112

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Kamil Kowalski*

**WIDMO EKONOMICZNEJ KATASTROFY
CZY STRACH PRZED KOMUNIZMEM?
MOTYWY PLANU MARSHALLA W ŚWIETLE
AMERYKAŃSKICH DOKUMENTÓW¹**

**THE SPECTER OF ECONOMIC DISASTER OR FEAR
OF COMMUNISM? THEMES OF THE MARSHALL PLAN
IN THE LIGHT OF AMERICAN DOCUMENTS**

Abstract

The European Recovery Program was one of the most creative and inspired acts in modern American diplomacy. The article discusses the sequence of events prior to announcement of the Plan at Harvard University within the aim of providing arguments on the significance of economic and political factors of the Marshall Plan. The starting point was set in early 1947 when G. C. Marshall took the office of the Secretary of State. Then the Moscow conference and subsequent radio speech by Marshall is described. The text also comments on D. Acheson's speech in Delta Council, Cleveland and deals with the Policy Planning Staff established by Marshall soon after his arrival from Moscow conference. The central part of the article is devoted to the report of the Policy Planning Staff (May 1947) and the alarmist memorandum prepared by William Clayton. In the final paragraph, the Marshall Plan speech of June, 5th is analysed in respect of its importance in both economic and political circumstances.

Key words: Marshall Plan, Cold War, economic reconstruction

Wprowadzenie

Głównym celem podjętym w niniejszym artykule jest wskazanie uwarunkowań politycznych i gospodarczych, które legły u podstaw powstania planu Marshalla (Europejskiego Programu Odbudowy), jak również identyfikacja interakcji zachodzących pomiędzy tymi grupami czynników. Analizie poddane zostaną wybrane dokumenty amerykańskie.

* Instytut Ekonomii, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905 r. 41, 90-214 Łódź, e-mail: kamil.kowalski@uni.lodz.pl

¹ Artykuł przedstawia tezy zarysowane szerzej w: Kowalski 2014.

skie z kwietnia i maja 1947 r. Celem badawczym w tym przypadku jest określenie i charakterystyka motywów, które uzasadniały uruchomienie programu wsparcia europejskich gospodarek. Przedmiotem zainteresowania jest to, czy strona amerykańska bardziej akcentowała zagrożenia wynikające z rozprzestrzeniania się ideologii komunistycznej w Europie i wzrostu wpływów Moskwy, czy też chodziło o złą kondycję gospodarczą Starego Kontynentu, co zagrażało rozwojowi gospodarki amerykańskiej. Pod tym kątem przeprowadzona zostanie również analiza przemówienia sekretarza stanu George'a C. Marshalla z 5 czerwca 1947 r., które stanowi cezurę końcową niniejszego opracowania.

Fiasko konferencji w Moskwie i przemówienie D. Achesona w Delta Council

„Nie wolno nam ignorować czynnika czasu. Odbudowa Europy postępuje o wiele wolniej, niż tego oczekiwano. Ujawniły się siły dezintegracji. Lekarze deliberują, pacjent umiera. Uważam więc, że w oczekiwaniu na kompromis nie wolno odkładać działania [...]. Wszelkie poczynania, jakie są niezbędne do uporania się z nacierającymi problemami, winny zostać podjęte niezwłocznie”² – w ten sposób amerykański sekretarz stanu George C. Marshall w radiowym przemówieniu z 28 kwietnia 1947 r. wskazywał, że wiara we wspólne z Moskwą rozwiązywanie problemów Europy była złudzeniem. Wynikało to z powziętego przez Amerykanów przekonania, iż poważny kryzys gospodarczy w Europie miał być korzystny dla realizacji interesów ZSRR (Price 1955: 21). Równolegle w Moskwie zaś miano wierzyć, że USA nie będą w stanie pomóc gospodarczo krajom Europy Zachodniej. W końcu zaś kraje Europy Zachodniej nie będą w stanie obejść się bez surowców ze Wschodu i zwrócą się o pomoc do ZSRR lub jego satelitów (Kennan 1967: 347). To dlatego Stalin i jego dyplomaci mieli przeciągać rozmowy, wierząc, że czas działał na ich korzyść³. Z powyższym oglądem

² FRUS, 1947, vol. III: *The British Commonwealth; Europe*, s. 219.

³ Prawdopodobne wydaje się, że duży wpływ na taki ogląd sytuacji przez Marshalla miała rozmowa ze Stalinem z 15 kwietnia pod koniec moskiewskiej Rady Ministrów Spraw Zagranicznych. Stalin przekonywał, że prowadzone dyskusje nt. Niemiec były tylko pierwszymi utarczkami, badaniem granic ustępstw, a do porozumienia pręcej czy później i tak dojdzie. Wypowiedź ta została odczytana jako element gry negocjacyjnej (jej stawką mogła być sprawa reparacji) prowadzonej przez Moskwę, nie zaś jako próba usprawiedliwienia przez Rosjan znikomych rezultatów moskiewskiego spotkania (FRUS, 1947, vol. II: *Council of Foreign Ministers: Germany and Austria*, s. 337–345). Zob. też: Yergin 1977: 300.

zgadzał się członek amerykańskiej delegacji John F. Dulles, dla którego „konferencja moskiewska była niczym błyskawica, oświetlająca ciemną i burzliwą scenę”, i dzięki której „jak nigdy dotąd zdaliśmy sobie sprawę z wagi zadania uratowania zachodniej cywilizacji w Europie” (Dulles 1957: 105).

Już następnego dnia po radiowym przemówieniu Marshall zlecił Kennanowi zadanie stworzenia Sztabu Planowania Politycznego⁴ (*Policy Planning Staff* – PPS), którego głównym celem miała być diagnoza stanu gospodarczego Europy oraz sformułowanie – w ciągu zaledwie dwóch tygodni – propozycji rozwiązań⁵. Zadanie wyznaczone sztabowi było jednocześnie trudne, ambitne i fascynujące, gdyż jak pisał we wspomnieniach podsekretarz stanu Dean Acheson, celem PPS było „spoglądanie poza dymy trwającej bitwy [...] i dostrzeganie dopiero co wyłaniających się form i ich późniejsze wykorzystywanie” (Acheson 1969: 214).

Wkrótce po sformowaniu sztabu Kennana, 8 maja 1947 r., Acheson wygłosił ważne przemówienie w Delta Council⁶. Koncentrował się w nim głównie na ekonomicznych uwarunkowaniach powojennego ładu międzynarodowego, identyfikując jego główne determinanty: konieczność likwidacji zniszczeń wojennych, niekorzystne warunki pogodowe, spadek znaczenia dawnych potęg gospodarczych: Niemiec i Japonii, działalność pomocową USA. W przypadku tego ostatniego czynnika Acheson podkreślił, że dotychczasowa pomoc amerykańska nie wynikała jedynie ze względów humanitarnych, ale była oferowana w trosce o amerykański interes narodowy. Polityczna i gospodarcza stabilność w świecie mogła być osiągnięta dopiero wtedy, gdy „poszczególne państwa staną się samowystarczalne”. Bez pomocy z zewnątrz proces ten postępowałby nie tylko o wiele wolniej, ale także mógłby być źródłem zagrożeń, gdyż ludzie żyjący w niedostatku, biedni i głodni chętniej skłaniają się ku radykalnym rozwiązaniom. Zdaniem amerykańskiego podsekretarza stanu: „Wojna zakończy się wówczas, gdy ludzie na całym świecie będą w stanie się wyżywić, odziać i stawiać czoło wyzwaniom z pewną dozą wzajemnego zaufania”⁷. Stany Zjednoczone miały odgrywać w tym procesie czołową rolę. Acheson zwrócił uwagę na niekorzystny w dłuższym okresie bilans amerykańskiej wymiany handlowej: dla 1947 r. zakładano eksport na poziomie 16 mld USD i dwukrotnie mniejszy import.

⁴ Jego skład wykrystalizował się 5 maja, obejmując m.in. Josepha Johnsona, Charlesa Hatwella, Jacquesa Einsteina, Ware’a Adamsa i Carletona Savage’a (Kennan 1967: 345).

⁵ Pod koniec rozmowy z Marshalllem Kennan zapytał się sekretarza stanu o ewentualne wskazówki co do pożądanej zawartości raportu. Marshall odpowiedział: „unikaj banalów” (*avoid trivia*). Zob. (Jones 1955: 24).

⁶ *The Department of State Bulletin*, vol. XVI, no. 411, Washington 1947, s. 991–994.

⁷ *Ibidem*.

Dlatego też działania administracji amerykańskiej powinny być nakierowane na zwiększenie możliwości nabywczych partnerów handlowych USA, przy czym była to: „Nie nasza dobroczynność, lecz zdrowy rozsądek i troska o nasze interesy”⁸. Bardziej zrównoważona struktura handlu międzypaństwowego miała być warunkiem pokoju na świecie („świat nie zazna stabilności ani bezpieczeństwa, dopóki poszczególne kraje nie będą w stanie samodzielnie finansować swojego importu”). Rolę pomocniczą w tym procesie pełnić miało redukcowanie barier w handlu, do czego doprowadzić miały negocjacje 18 państw w Genewie i utworzenie Międzynarodowej Organizacji Handlu⁹.

Przemówienie Achesona nie było zapowiedzią wycofywania się USA z dotychczasowej polityki pomocy gospodarczej¹⁰. Taka wołta byłaby sprzeczna z wymową przemówienia Trumana z 12 marca (ogłoszenie doktryny Trumana). Dlatego też zastępca sekretarza stanu podkreślił, że głównymi beneficjentami amerykańskiej pomocy gospodarczej powinny być kraje zagrożone przez ruchy dążące do ograniczenia wolności i praw człowieka. Działania USA były konieczne, „Jeśli chcemy utrzymać nasze wolności i nasze demokratyczne instytucje”¹¹. Zdaniem Achesona odbudowa Europy i Azji nie była możliwa bez szybkiej rekonstrukcji gospodarek Niemiec i Japonii. Zapowiedź traktowania europejskiej gospodarki jako jednego organizmu i uwzględniania Niemiec w rachubach dotyczących pomocy gospodarczej była ważnym sygnałem wysylnym przez Waszyngton. Co więcej, Acheson zadeklarował, że działania na rzecz odbudowy ekonomicznej Europy (w tym Niemiec) mogą być podejmowane również bez osiągnięcia porozumienia w gronie czterech mocarstw odpowiedzialnych traktatowo za losy Niemiec (USA, ZSRR, Wielka Brytania, Francja).

W tym miejscu należy zauważyć, że w 1947 r. wspólna polityka mocarstw wobec Niemiec była już tylko mrzonką. Jeszcze w maju 1946 r. dowódca amerykańskich wojsk okupacyjnych gen. Lucius Clay zawiesił dostawy z tytułu reparacji dla ZSRR. To samo uczyniły Londyn i Paryż. ZSRR pozostawał zatem łup ze wschodniej części Niemiec. 22 grudnia 1946 r. Francję i Saarę połączono unią celną, gospodarczą i walutową. 1 stycznia 1947 r. weszło w życie porozumienie o utworzeniu Bizonii. Fiaskiem zakończyło się wspomniane wcześniej posiedzenie Rady Ministrów Spraw Zagranicznych w Moskwie (10 marca – 24 kwietnia 1947 r.),

⁸ *Ibidem*.

⁹ Inicjatywa ta zakończyła się niepowodzeniem.

¹⁰ Po latach Truman napisał, że przemówienie Achesona stanowiło prolog do mowy Marshalla z 5 czerwca (Truman 1956: 113).

¹¹ *Ibidem*.

na którym nie doszło do podpisania czteromocarstwowego paktu o rozbrojeniu Niemiec i porozumienia w sprawie reparacji¹². Problemy polityczne przekładały się na kwestie gospodarcze. Gospodarcza odbudowa Europy bez rekonstrukcji gospodarczej Niemiec była zaś niemożliwa. Dlatego też Marshall zlecił Clayowi zintensyfikowanie wdrażania projektu Bizonii tak, aby możliwie szybko osiągnęła ona samowystarczalność ekonomiczną (Gimbel 1976: 194). Dotychczasowa polityka wobec pokonanych Niemiec była nie tylko niespójna, ale także nie dawała nadziei na szybkie przywrócenie wzrostu gospodarczego tego kraju. Berlin stanowił dla Waszyngtonu poważny balast, w którego ulżeniu nie można było liczyć na Moskwę.

Raport Sztabu Planowania Politycznego i memorandum Claytona

Efektom pracy zespołu Kennana był raport „Polityka w odniesieniu do amerykańskiej pomocy i Europy Zachodniej” (*Policy with Respect to American Aid and to Western Europe*)¹³. Swoją tematyką obejmował on zagadnienie amerykańskiej pomocy dla Europy Zachodniej, wskazując dwie grupy problemów: krótkoterminowe i długoterminowe. Przez te pierwsze rozumiano bariery utrudniające sprawne funkcjonowanie gospodarki europejskiej. Przykładem były kłopoty z osiągnięciem pożądanego poziomu wydobycia węgla kamiennego, co mogło być rozwiązane poprzez odbudowę przemysłu wydobywczego w Nadrenii i poprawę kanałów dystrybucji surowca do innych państw europejskich. Działania na rzecz likwidacji takich „wąskich gardeł” (*bottlenecks*) służyć miały nie tylko doraźnej poprawie sytuacji gospodarki Starego Kontynentu (efekt gospodarczy), ale także być świadectwem amerykańskiej ofensywy w Europie (efekt psychologiczny).

Problemy o horyzoncie długoterminowym dotyczyły doprowadzenia Europy Zachodniej do samowystarczalności finansowej. Raport PPS zawierał istotne zastrzeżenia co do formy tej pomocy. Zwracano uwagę, że USA nie powinny pierwsze formułować planu pomocowego, który następnie byłby uzupełniany o poprawki poszczególnych rządów w Europie. Zredagowanie oczekiwań powinno być inicjatywą wychodzącą od wszystkich zainteresowanych państw. W pierwszej kolejności powinna powstać spójna koncepcja pomocowa uzgodniona w ramach konsultacji

¹² Por. FRUS, 1947, vol. II: *Council of Foreign Ministers; Germany and Austria*, s. 234 i n.

¹³ Kennan do Achesona, FRUS, 1947, vol. III, s. 223–230.

zainteresowanych stron, której adresatem byłby następnie Waszyngton. Unikano by w ten sposób udziału w ewentualnym sporze wewnątrz europejskim rozpalanym przez egoistyczne interesy narodowe poszczególnych państw. Byłoby to także usprawiedliwienie w przypadku ewentualnej porażki planu. Odpowiedzialność za niepowodzenie spadałaby nie tylko na pomysłodawcę i sponsora.

Przede wszystkim jednak, jak pisze Kennan w swoich wspomnieniach: „Mieliśmy poważne wątpliwości co do tego, czy oferta oparta na nieskoordynowanych planach narodowych ma jakiekolwiek szanse powodzenia [...]. Nalegaliśmy na wspólny plan pomocowy stworzony przez Europę, bo chcieliśmy ich zmusić, by myśleli jak Europejczycy, a nie jak nacjonaści” (Kennan 1967: 345). Miała to być oferta pomocy dla tych, którzy są skłonni pomóc samym sobie, bez wykluczania możliwości współpracy z już funkcjonującymi planami narodowymi (np. plan Monneta). Zgodnie z zaleceniami PPS charakter, a przede wszystkim skala pomocy, miały być na tyle znaczące, by gwarantować, że oferowana pomoc ze strony USA będzie skuteczna i, co ważne, ograniczona w czasie (a nie bezterminowa). Innymi słowy, będzie to skuteczna kuracja, dzięki której Europa wróci do dobrej kondycji gospodarczej. W przeciwnym razie – jak realistycznie zakładano – program miałby małe szanse na uzyskanie poparcia w Kongresie.

Istotną kwestią pozostawała lista państw-adresatów pomocy amerykańskiej oraz formuła instytucjonalna przy realizacji planu. Sztab Kennana zaproponował, by wstępna propozycja amerykańska została przedstawiona na forum dopiero co utworzonej Europejskiej Komisji Gospodarczej ONZ (EKG ONZ) jako oferta dla wszystkich zainteresowanych państw europejskich¹⁴. W 1947 r. notowania ONZ, percepcja jej politycznej istotności, były jeszcze wysokie. W organizacji widziano instytucję mogącą spełniać rolę forum wypracowania kompromisowych formuł pomiędzy zwaśnionymi stronami. Propozycja planu miała jednak zawierać zestaw warunków, które zmusiłyby radzieckich satelitów do samowykluczenia się z grona chętnych do udziału w programie w efekcie braku akceptacji postawionych warunków uczestnictwa w nim. Ich udział możliwy byłby z kolei, gdyby kraje te „porzuciły wyłączoną orientację ich gospodarek”¹⁵. Gdyby natomiast państwa bloku wschodniego podjęły działania na rzecz blokowania planu na forum EKG ONZ, to – zgodnie z sugestiami PPS – pozostawała możliwość utworzenia

¹⁴ W swoich wspomnieniach Kennan przyznawał, że początkowe nadzieje i zapał związany z EKG ONZ zostały szybko ostudzone doniesieniami dotyczącymi „zachowania delegacji sowieckiej na pierwszym spotkaniu tego ciała” (Kennan 1967: 359).

¹⁵ Kennan do Achesona, FRUS, 1947, vol. III, s. 228.

nowego forum bez udziału państw sabotujących. W sumie kwestia udziału państw Europy położonych na wschód od Łaby w planie pomocowym nie została w raporcie rozstrzygnięta ostatecznie. Z jednej strony – po spełnieniu warunków – dopuszczano i wyobrażano sobie ich udział. Z drugiej strony jednak, w raporcie wykorzystuje się określenia takie, jak „rosyjscy satelici”, „rosyjski komunizm”, „podział kontynentu” i – co chyba najbardziej symptomatyczne – w wielu miejscach wspomina się o programie pomocowym ograniczonym do Europy Zachodniej. Rozbieżności te świadczyć mogą o wahaniach strony amerykańskiej i braku ostatecznej decyzji w tej mierze.

Analiza zespołu Kennana wskazywała, że to nie aktywność komunistów była źródłem kłopotów w Europie Zachodniej. Główną przyczyną tych kłopotów był destrukcyjny charakter wojny, która miała przemożny wpływ na gospodarczą, polityczną i społeczną strukturę Starego Kontynentu, prowadząc również do obniżenia morale jej mieszkańców i wyczerpania psychicznego. W raporcie dostrzegano podział Europy na Wschód i Zachód, diagnozując, że podział ten przyczynił się nie tylko do pogłębienia istniejących już problemów gospodarczych, ale również skutkować miał w przyszłości utrudnieniami przy odbudowie Europy. Zdaniem sztabu Kennana, kryzys był z powodzeniem wykorzystywany przez komunistów na rzecz realizacji doraźnych celów politycznych. W dłuższej perspektywie oceniano zaś, że umacnianie się komunistycznych wpływów w wyniku wykorzystania problemów gospodarczych zagrazać będzie bezpieczeństwu amerykańskiemu. Mimo to nacisk miał być położony na rzecz odbudowy Europy, ku rewitalizacji społeczeństw Europy – nie zaś ku zwalczaniu komunizmu jako takiego (mowa była o „rosyjskim komunizmie”). To słabość gospodarcza powodować miała bowiem wzrost podatności na retorykę skrajnie lewicową. Taki też przekaz był sugerowany przez PPS w komunikacji administracji z amerykańską opinią publiczną¹⁶.

Raport zawierał również uwagi na temat błędnej – w ocenie PPS – interpretacji doktryny Trumana, którą kolportowały amerykańskie media. Uwagi te były ciekawe, ponieważ odnosiły się do kwestii istotności aspektu gospodarczego i politycznego. Po pierwsze, podnoszono, że prasa i radio pokazywały doktrynę jako defensywne działanie podjęte w obliczu presji komunistów. Wszelkie zaś inicjatywy Waszyngtonu obliczone na poprawę sytuacji gospodarczej krajów europejskich stanowiły jedynie efekt uboczny polityki powstrzymywania. Sprowadzałyby się to do tego, że gdyby nie było zagrożenia komunizmem, to USA nie pomagałyby gospodarczo Europie. Po drugie, polemizowano z przekazem, iż

¹⁶ Kennan (oraz inni eksperci) już wcześniej zwracał uwagę na nadużywanie antykomunistycznej retoryki, czego przykładem było przemówienie Trumana z 12 marca. Por. Bohlen 1973: 261.

doktryna Trumana była „gospodarczym i militarnym czekiem *in blanko*”, przysługującym każdemu krajowi, w którym ujawnili się komuniści, gdy tymczasem: „Udzielenie przez USA pomocy jest sprawą ekonomii politycznej w dosłownym znaczeniu”¹⁷. Oznaczało to, że pomoc będzie udzielana tylko wtedy, gdy perspektywa oczekiwanych korzyści będzie proporcjonalna do skali poniesionych wysiłków i nakładów. Przykładami takich operacji miały być pomoc dla Grecji i Turcji, gdzie poniesione koszty były rekompensowane przez rachunek potencjalnych strat, gdyby USA zachowywały się biernie.

Na aspekty ekonomiczne zwracał również uwagę podsekretarz stanu ds. gospodarczych William Clayton. Jego memorandum z 27 maja 1947 r., sporządzone po dłuższym pobycie na Starym Kontynencie, zawierało kasandryczny obraz Europy, z trudem próbującej podnieść się po zniszczeniach wojennych, której fatalny stan kondycji był dotąd niedoszacowany¹⁸. Autor podkreślał znaczenie rozpadu dotychczasowych struktur gospodarczych, skutki nacjonalizacji gałęzi przemysłów, drastyczne reformy rolne, zerwanie wieloletnich więzi handlowych, zapaści nowoczesnego podziału pracy. Clayton informował, że sytuacja Europy ciągle się pogarsza, a kondycja polityczna była zawsze odzwierciedleniem kondycji gospodarczej, czego dowodem były miliony głodujących ludzi. Deficyt w bilansie płatniczym Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch i Bizownii został oszacowany na 5 mld USD. Na saldzie tym ciążyły zwłaszcza koszty nabycia 30 mln ton węgla, 12 mln zboża chlebowego oraz transportu. W memorandum pojawiła się konstatacja, że Europa znajdowała się na granicy wybuchu rewolucji – jej przyczyną miała być właśnie tragiczna sytuacja gospodarcza.

W związku z tym Clayton zalecał podjęcie działań, które przywrócą Europie samowystarczalność w możliwie krótkim terminie. Dotyczyło to zwłaszcza samowystarczalności w wymienionych obszarach – wydobycia węgla, produkcji rolnej i zdolności transportowych. Autor dokumentu był przekonany, że bez pomocy amerykańskiej Europa skazana była na dezintegrację gospodarczą, polityczną i społeczną. Realizacja takiego pesymistycznego scenariusza dla Starego Kontynentu oznaczałaby liczne negatywne konsekwencje dla USA: nadprodukcję, bezrobocie, spowolnienie gospodarcze. Clayton wyraził przekonanie, że amerykańskie zdolności produkcyjne i zasoby pozwolą na realizację planu pomocowego, odrzucając tym samym pojawiające się pomysły powołania specjalnej komisji, która miała zbadać możliwości Waszyngtonu w tym zakresie¹⁹.

¹⁷ Kennan do Achesona, FRUS, 1947, vol. III, s. 223–230.

¹⁸ FRUS, 1947, vol. III, s. 230–232.

¹⁹ Autorem pomysłu utworzenia takiej komisji był Bernard M. Baruch.

Problem miało stanowić co najwyżej zaklasyfikowanie pomocy w taki sposób, aby nie podlegała opodatkowaniu i nie zwiększała nadmiernie długu. Plan pomocy dla Europy miał być odczuwalny dla Amerykanów w bardzo niewielkim stopniu. Mieliby oni „zaciśnąć troszeczkę pasa, by uchronić Europę od głodu i chaosu (a nie od Rosjan)” – ostatnie zastrzeżenie było *de facto* powtórzeniem zalecenia z majowego raportu Kennana, by nie upatrywać źródła problemów gospodarczych w komunizmie czy ZSRR²⁰. Brak wyrzeczeń dla przeciętnego Amerykanina w związku z akcją pomocową dla Starego Kontynentu miał wynikać stąd, że do Europy wysyłano by surowce i artykuły produkowane w USA z nadwyżką. Dotyczyłoby to węgla, żywności czy tytoniu. Powyższa uwaga nie obejmowała bawełny, ale planowano, że w ciągu dwóch lat USA będą posiadały jej znaczące nadwyżki.

Szacunkowy roczny koszt pomocy opiewał na 6–7 mld USD. Program obliczony na trzy lata bazować miał na koncepcji stworzonej wspólnie przez zainteresowane kraje Europy, przy czym ton nadawać powinny Wielka Brytania, Francja i Włochy. Clayton zasugerował także, by plan opierał się na wzorcach współpracy znanej z Beneluksu, tak by Europa nie była na powrót rozdrobiona gospodarczo. Memorandum kończyły dwa zalecenia. Po pierwsze, należało unikać stworzenia kolejnej UNRRA, czyli planu doraźnej pomocy, na której kształt miano ograniczony wpływ i która nie dawała rękojmi sukcesu. Po drugie zaś, „to USA muszą przewodzić temu przedsięwzięciu” (*America must run this show*), co było wyrazem niewiary w możliwość realizacji planu na forum organizacji powszechnych i mogło zwiastować, że ONZ będzie traktowana jak organizacja drugiej kategorii.

Narada w Departamencie Stanu i harwardzkie przemówienie Marshalla

Dwa wspomniane dokumenty, tj. raport PPS oraz memorandum Clayтона, były bazą dla ostatniej ważnej dyskusji przed ogłoszeniem propozycji planu pomocy przez Marshalla, która odbywała się w Departamencie Stanu 28 kwietnia. Punktem wyjścia były kalkulacje Clayтона z uwypukleniem faktu, iż na 5 mld USD bilansu płatniczego Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch i Bizonii składają się głównie wskazywane już wydatki na import węgla, ziarna i koszty transportu²¹. Swoje propozycje

²⁰ FRUS, 1947, vol. III, s. 230–232.

²¹ Streszczenie z dyskusji na temat odbudowy Europy z 28 maja 1947 r., FRUS, 1947, vol. III, s. 234–236.

z memorandum Clayton poszerzył o przejęcie przez USA kontroli nad przemysłem wydobywczym w Zagłębiu Ruhry oraz coroczne pożyczki dla państw europejskich, które miały opiewać na 2–3 mld USD i być udzielane przez Bank Światowy i Międzynarodowy Fundusz Walutowy. Ponadto szczególnie nacisk miał zostać położony na redukcję barier w handlu.

W trakcie spotkania podniesiono ponadto trzy kwestie: zasięgu planu (włączenie lub wykluczenie krajów Europy Wschodniej znajdujących się pod dominacją ZSRR), podział zadań i obowiązków pomiędzy USA i Europę oraz zasady realizacji planu. Wątpliwości budziło zwłaszcza pierwsze zagadnienie. Clayton wskazywał, że „Europa Zachodnia jest niezbędna dla Europy Wschodniej, podczas gdy sytuacja odwrotna nie ma miejsca”²². Logika tego osądu była następująca: kraje Europy Zachodniej potrzebują surowców energetycznych i zbóż ze Wschodu, natomiast kraje Europy Wschodniej pożądamy twardej waluty. Różnica polegała na tym, że Zachód posiadał alternatywne rynki zaopatrzenia, a Wschód nie. W związku z tym możliwe byłoby funkcjonowanie federacji grupującej tylko gospodarki zachodnie, gdyż państwa radzieckiej strefy wpływów i tak eksportowałyby węgiel i zboże. Niezależnie od tego jednak, z podsumowania dyskusji można się dowiedzieć, że „zgodzono się, iż plan powinien zawierać takie warunki, aby Europa Wschodnia mogła w nim uczestniczyć, pod warunkiem że jej kraje porzucą prawie wyłączną orientację swoich gospodarek na ZSRR”²³. Na brak spójności we wskazanych stwierdzeniach zwrócił uwagę Lubomir Zyblikiewicz. Podczas spotkania mówiono o „wyłączności czy prawie wyłączności orientacji gospodarek Europy wschodniej na Związek Radziecki”, a jednocześnie zgodzono się co do tego, że kraje skazane będą w przyszłości na utrzymanie powiązań gospodarczych z Europą Zachodnią (Zyblikiewicz 1984: 313).

Kontrowersje wzbudzała kwestia nieprzewidywalnej reakcji Moskwy na plan. Kennan zaproponował, by zaproszenie do skorzystania z pomocy zostało skierowane również do ZSRR. Byłby to sprawdzian dobrej woli. Gdyby Stalin nie okazał się skłonny do wniesienia wkładu do planu, licząc jedynie na czerpanie korzyści, i sabotował jego realizację, to należało dążyć do sytuacji, w której ZSRR sam wycofałby się z projektu pomocowego: „Ale wtedy to nie my rysowalibyśmy linię podziału Europy” (Kennan 1967: 360). Jak pisze uczestnik tego spotkania Acheson, sprawa ta wzbudzała największe emocje i pozostała ostatecznie bez rozstrzygnięcia. Nie ulegało jednak wątpliwości, jak miał powiedzieć Marshall, że „byłoby szaleństwem usiąść i nic nie robić” (Acheson 1969: 232).

²² *Ibidem.*

²³ *Ibidem.*

Zwracano także uwagę na kwestię instytucjonalnego dopracowania szczegółów planu na poziomie międzypaństwowym. Clayton optował za porzuceniem pomysłu szukania porozumienia na forum EKG ONZ, uznając ją za „kompletnie nieużyteczną” z powodu możliwego paraliżu ze strony ZSRR lub jego satelitów. Zaproponował natomiast przeprowadzenie rozmów wstępnych w wąskim gronie, składającym się z Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch, Holandii, Belgii i Luksemburga. Punkt ten, wraz z rolą EKG ONZ, był przedmiotem dalszej dyskusji. Ekspert do spraw ZSRR Charles Bohlen i doradca sekretarza stanu Dean Rusk przestrzegali przed pochopną rezygnacją z instytucji ONZ, sugerując wykorzystanie tego forum przynajmniej w początkowej fazie rozmów, co służyłoby walorowi propagandowemu.

Tego samego dnia Acheson skierował do Marshalla memorandum, w którym proponował, by „w ciągu dwóch lub trzech tygodni” sekretarz stanu wygłosił przemówienie na temat planu pomocy dla Europy. Miało mieć ono dosyć ogólnikowy charakter i koncentrować się zasadniczo na diagnozie sytuacji gospodarczej, a nie na szczegółach dotyczących odbudowy. Uwypuklone zostać miały gospodarcze, materialne aspekty kryzysu, ze wskazaniem, że propozycja USA nie ma podłoża ideologicznego²⁴. Acheson uzyskał odpowiedź już następnego dnia. Sekretarz stanu zaproponował wygłoszenie przemówienia podczas uroczystości otrzymania doktoratu honorowego na Uniwersytecie Harvarda²⁵. Acheson nie był zachwycony i sprzeciwiał się przemówieniu w tych okolicznościach, gdyż „mów z okazji wręczenia dyplomów co do zasady nikt nie słucha” (Acheson 1969: 232). Mimo braku rekomendacji ze strony Achesona, w liście z 28 maja Marshall informował prezydenta Uniwersytetu Harvarda Jamesa B. Conanta, że pojawi się na uroczystości 5 czerwca. Zastrzegł jednak, że nie ma w planach wygłoszenia formalnego przemówienia, a co najwyżej złożenie podziękowań i poczynienie kilku uwag, „a być może coś więcej” (Hehrberg 1993: 320).

Autorem projektu przemówienia był Bohlen. Zgodnie z zaleceniami sekretarza stanu, miało się ono opierać na sugestiach zespołu Kennana i memorandum Clayтона. Szkic był później jeszcze kilkakrotnie zmieniany. Mimo to, jak pisze Acheson, Marshall zabrał na Harvard tekst nieukończony, a jego treść do ostatniego dnia nie była ostatecznie znana w Departamencie Stanu (Acheson 1969: 232).

Jak zauważył Larry Ehrlich: „Przemówienie Marshalla było jednym z najkrótszych (trwało dwanaście minut) mów z okazji zakończenia roku akademickiego, którą słyszano w Harvardzie” (Ehrlich 1972: 1). Amery-

²⁴ FRUS, 1947, vol. III, s. 232–233.

²⁵ Marshall był informowany o przyznaniu tej godności jeszcze podczas wojny.

kański sekretarz stanu rozpoczął przemówienie od uwagi, iż „sytuacja na świecie jest bardzo poważna”²⁶. Marshall odniósł się do kwestii gospodarczych, nadmienając, iż od dziesięciu lat warunki funkcjonowania gospodarki nie były normalne. Był to najpierw efekt przygotowań do wojny, później działania w celu jej podtrzymania i w rezultacie brak konserwacji maszyn czy rabunkowa produkcja na rzecz niemieckich potrzeb wojennych. Wszystko to doprowadziło do zniszczenia systemu gospodarki europejskiej. Znaczenie miały nie tylko straty materialne, ale przede wszystkim zniszczenia niedostrzegalne na pierwszy rzut oka. Podkopane zostało zaufanie do waluty krajowej, dawne relacje handlowe wygasły, kompanie żeglugowe czy towarzystwa żeglugowe upadły z powodu braku kapitałów. Europejski system handlowy załamał się. Odbudowa gospodarcza została dodatkowo opóźniona przez czynniki polityczne, takie jak brak porozumienia w sprawie traktatów pokojowych z Niemcami i Austrią.

W przemówieniu na pierwszy plan wysuwały się zdecydowanie wątki ekonomiczne. Marshall wspominał o załamaniu się systemu podziału pracy: wskutek braku surowców i paliw przemysł nie wytwarzał wystarczająco dużo towarów na wymianę z rolnikami produkującymi żywność. Rolnik, nie mogąc wydać pieniędzy na pożądane dobra, przestawał uprawiać ziemię i zamieniał pola w pastwiska. Rządy państw zmuszone były do wyczerpywania swoich zasobów dewizowych lub zaciągania kredytów na towary zagraniczne, które dotąd były dostępne na rynku krajowym. Prowadziło to do pogorszenia się sytuacji materialnej zarówno w miastach, jak i na wsi. Państwa zaś znajdowały się w stanie ciągłego niedoboru dewiz, które mogłyby być wykorzystane na odbudowę gospodarczą: „Mamy do czynienia z bardzo poważnymi procesami, których kontynuacja nie wróży niczego dobrego”²⁷. Zdaniem sekretarza stanu oznaczało to m.in., że w ciągu trzech–czterech lat Europa utraci całkowicie zdolności płatnicze i stanie na krawędzi kryzysu gospodarczego, politycznego i społecznego.

Po zakończeniu części, którą można by określić jako diagnozę stanu gospodarki Europy, Marshall przeszedł do prezentacji koncepcji na uzdrowienie Starego Kontynentu. Lekarstwem na opanowanie sytuacji było przywrócenie funkcjonowania podziału pracy w oparciu o pojawienie się perspektywy wzrostu zaufania mieszkańców krajów europejskich co do przyszłości ekonomicznej ich państw i Europy jako całości. W tym procesie „uzdrowiania” główną rolę powinny odgrywać Stany Zjednoczone. Stabilność polityczna i zapewnienie pokoju były zaś możliwe do osiągnięcia tylko w warunkach równowagi ekonomicznej. Wówczas

²⁶ FRUS, 1947, vol. III, s. 237–239.

²⁷ *Ibidem*.

dopiero, po odrodzeniu się gospodarki i w nowych uwarunkowaniach politycznych i społecznych, możliwe byłoby nieskrępowane funkcjonowanie różnych instytucji. Proponowana pomoc „nie powinna mieć charakteru doraźnego środka zaradczego, lecz być skuteczną kuracją”. Nie byłaby zatem pomocą oferowaną za każdym razem, gdy pojawi się kryzys. Stwierdzając, że „nasza polityka nie jest skierowana przeciwko jakemukolwiek państwu czy doktrynie, lecz przeciwko głodowi, biedzie, beznadziei i chaosowi”²⁸, Marshall jednocześnie zaznaczył, że „rządy, partie polityczne i grupy utrwalające ludzką nędzę dla celów politycznych napotkają sprzeciw ze strony Stanów Zjednoczonych”. To samo dotyczyłoby państw, które snułyby intrygi w celu opóźnienia odbudowy innych. Był to jedyny fragment przemówienia, któremu można by nadać walor wypowiedzi o charakterze nieco bardziej konfrontacyjnym, choć i tak dość zawoalowanej, jeśli chodzi o adresata.

Warunkiem realizacji pomocy amerykańskiej miało być uprzednie porozumienie się przyszłych beneficjentów co do rodzaju i skali oczekiwań. Inicjatywa powinna wyjść od Europy („jeśli nie wszystkich państw europejskich”²⁹), podczas gdy rola Stanów Zjednoczonych powinna się ograniczyć do przyjacielskiej pomocy w stworzeniu programu i dostarczenia wsparcia w możliwym zakresie w ramach jego realizacji. Poprzez to błyskotliwe sformułowanie Marshall wytrącał z ręki argument przeciwników planu, że rządy europejskie są powolnym wykonawcą zaleceń amerykańskich imperialistów. Potępienie *a priori* inicjatywy Waszyngtonu oznaczałoby sabotowanie odbudowy gospodarczej Starego Kontynentu.

Wnioski

Ogłoszenie planu było konsekwencją koncepcyjnej zmiany amerykańskiej polityki zagranicznej. O zwrocie tym zdecydowało kilka czynników, z których dwa miały najistotniejsze znaczenie. Kluczowa była zmiana postrzegania radzieckiej polityki zagranicznej w Waszyngtonie. Odejście od ugodowej linii Franklina D. Roosevelta trwało dość długo, jakby na przekór sygnałom wysyłanym przez Józefa Stalina – np. mowa wyborcza z lutego 1946 r. (Sakwa 1999: 280–282) oraz niektórych urzędników administracji Harry’ego Trumana („długi telegram” George’a F. Kennana, również z lutego 1946 r.)³⁰. Motywem zmiany podej-

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Dopiero 12 czerwca na konferencji prasowej Marshall uściślił, że jego propozycja uwzględnia także Związek Radziecki i Wielką Brytanię. Poprzez pojęcie „Europa” rozumiał „wszystkie te obszary, które położone są na zachód od Azji” (Mazur 2001: 322).

³⁰ Kennan do Byrnesa, FRUS, 1946, vol. VI, s. 696–709.

ścia administracji USA były narastające tendencje ekspansjonistyczne Moskwy, której celem była penetracja polityczna innych krajów (Grecja, Turcja, Francja, Włochy, Belgia). ZSRR udanie wykorzystywał powojenne kłopoty gospodarcze krajów europejskich, zwłaszcza spadek poziomu życia mieszkańców i ich wrażliwość na komunistyczną propagandę, rozślawiającą udany rzekomo radziecki model gospodarczy. Skutkowało to wzrostem poparcia dla partii skrajnie lewicowych: Francuska Partia Komunistyczna mogła liczyć na poparcie rządu 26–28%, pozostając największym ugrupowaniem w parlamencie; włoscy komuniści z kolei uzyskali 19% w wyborach w 1946 r.

Plan Marshalla był zatem konsekwencją zmiany nastawienia Waszyngtonu i przyjęcia aktywniejszej postawy w stosunkach z Moskwą. Do jego koncepcyjnego sformułowania przyczyniło się fiasko moskiewskiej konferencji ministrów zagranicznych w Moskwie (10 marca – 24 kwietnia 1947 r.), w trakcie której nie osiągnięto porozumienia w kwestii przyszłości państwa (państw) niemieckiego. Przedłużające się negocjacje i pat w rozmowach rozbudziły w Amerykanach przekonanie, iż taki stan rzeczy, zwłaszcza w kontekście trudnej sytuacji w Europie, odpowiada oczekiwaniom ZSRR. Innymi słowy: bierność USA prowadzi do gospodarczego „wykrwawienia się” Starego Kontynentu, wzrostu poparcia dla komunistów gotowych obiecać wszystko i – w efekcie – rozszerzenia się radzieckiej strefy wpływów³¹.

Drugim czynnikiem, który odegrał istotną rolę przy formułowaniu planu była negatywna ocena tempa odbudowy Starego Kontynentu. Z punktu widzenia Waszyngtonu następowała ona wolniej niż tego oczekiwano. Na koniec pierwszego kwartału 1947 r. przedwojenny (z 1937 r.) poziom produkcji przemysłowej został osiągnięty (lub przekroczony) jedynie w Bułgarii, Danii, Irlandii, Norwegii i Szwecji. W przypadku Niemiec, Austrii, Włoch wskaźnik ten osiągał poziom od 28% (brytyjska strefa okupacyjna w Niemczech) do 50% (Austria)³². Zbiory zbóż były średnio na poziomie 80% w stosunku do poziomów przedwojennych. Jednocześnie w latach 1937–1947 liczba mieszkańców Europy wzrosła o 8% (Price 1955: 30). W latach 1945–1946 poziom dziennej konsumpcji *per capita* był odległy od poziomów przedwojennych i wynosił: 60% w Austrii i Niemczech, 68% we Włoszech, w Belgii, Francji, Holandii, Finlandii i Czechosłowacji ok. 75%³³. Często wykorzystywaną metodą

³¹ Zob. szerzej: „Zimna wojna” – dyskusja redakcyjna z udziałem profesorów Włodzimierza Borodzieja, Czesława Madajczyka, Lubomira Zyblikiewicza, „Dzieje Najnowsze” 1997, XXIX, 2, s. 117 i n.

³² *Salient Features of the World Economic Situation, 1945–47*, New York 1948, s. 131–132.

³³ *Ibidem*, s. 154–155.

regulacji sytuacji żywnościowej w kraju było redystrybuowanie i racjonowanie żywności.

Obydwa aspekty – polityczny oraz gospodarczy, odegrały rolę na etapie formułowaniu założeń planu Marshalla. Pomimo wpływu warunkowań gospodarczych ostatecznie to czynniki natury politycznej miały większy wpływ na jego powstanie. Został przedstawiony i wdrożony dopiero po redefinicji priorytetów i instrumentów amerykańskiej polityki zagranicznej, której symbolem było ogłoszenie doktryny Trumana. W swoich przemówieniach i memorandumach przywoływani Acheson, Kennan, Clayton i Marshall bardzo wiele miejsca poświęcali kwestiom społeczno-gospodarczym, akcentując dramatyzm sytuacji humanitarnej powojennej Europy. Za każdym razem jednak charakterystyki te wpisywały się w szerszy kontekst tworzony przez kiełkującą geopolityczną rywalizację z Moskwą. Szczególnie wyraźnie zaznaczył to Kennan, trafnie identyfikując instrumentalne wykorzystywanie słabości ekonomicznej Starego Kontynentu przez Stalina. Zdaniem Kennana mogło to w przyszłości zagrażać bezpieczeństwu amerykańskiemu. Europejski Program Odbudowy miał niwelować właśnie to zagrożenie.

Bibliografia

- Acheson D., 1969, *Present at the Creation: My Years in the State Department*, New York.
- Bohlen C.E., 1973, *Witness to History*, New York.
- Dulles J.F., 1957, *War or Peace*, New York.
- Ehrlich L.G., 1972, *Ambassador in the Yard*, „Southern Speech Communication Journal”, no. 38. DOI: 10.1080/10417947209372166
- Gimbel J., 1976, *The Origins of the Marshall Plan*, Stanford.
- Herhberg J., 1993, *James. B. Conant: Harvard to Hiroshima and the Making of the Nuclear Age*, Stanford.
- Jones J., 1955, *The Fifteen Weeks (February 21–June 5, 1947)*, New York.
- Kennan G.F., 1967, *Memoirs (1925–1950)*, Boston.
- Kowalski K., 2014, *Plan Marshalla: uwarunkowania i skutki gospodarczo-polityczne*, Łódź.
- Mazur Z., 2001, *Europejskie organizacje gospodarcze*, Rzeszów.
- Price H.B., 1955, *The Marshall Plan and its Meaning. An Independent and Unbiased Appraisal of the Entire Record*, New York.
- Sakwa R., 1999, *The Rise and Fall of the Soviet Union 1917–1991*, London.
- Salient Features of the World Economic Situation, 1945–47*, 1948, New York.
- The Department of State Bulletin*, vol. XVI, no. 411, 1947, Washington.
- Truman H., 1956, *Years of Trial and Hope. Memoirs of Harry S. Truman*, Garden City.
- Yergin D., 1977, *Shattered Peace. The Origins of the Cold War and the National Security State*, Boston.
- Zybkiewicz Z., 1984, *Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Polski 1944–1949*, Warszawa.